



Студенттер мен жас ғалымдардың
«ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ БІЛІМ - 2018»
XIII Халықаралық ғылыми конференциясы

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

XIII Международная научная конференция
студентов и молодых ученых
«НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ - 2018»

The XIII International Scientific Conference
for Students and Young Scientists
«SCIENCE AND EDUCATION - 2018»



12th April 2018, Astana

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ**

**Студенттер мен жас ғалымдардың
«Ғылым және білім - 2018»
атты XIII Халықаралық ғылыми конференциясының
БАЯНДАМАЛАР ЖИНАҒЫ**

**СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
XIII Международной научной конференции
студентов и молодых ученых
«Наука и образование - 2018»**

**PROCEEDINGS
of the XIII International Scientific Conference
for students and young scholars
«Science and education - 2018»**

2018 жыл 12 сәуір

Астана

УДК 378

ББК 74.58

Ғ 96

Ғ 96

«Ғылым және білім – 2018» атты студенттер мен жас ғалымдардың XIII Халықаралық ғылыми конференциясы = XIII Международная научная конференция студентов и молодых ученых «Наука и образование - 2018» = The XIII International Scientific Conference for students and young scholars «Science and education - 2018». – Астана: <http://www.enu.kz/ru/nauka/nauka-i-obrazovanie/>, 2018. – 7513 стр. (қазақша, орысша, ағылшынша).

ISBN 978-9965-31-997-6

Жинаққа студенттердің, магистранттардың, докторанттардың және жас ғалымдардың жаратылыстану-техникалық және гуманитарлық ғылымдардың өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

The proceedings are the papers of students, undergraduates, doctoral students and young researchers on topical issues of natural and technical sciences and humanities.

В сборник вошли доклады студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых по актуальным вопросам естественно-технических и гуманитарных наук.

УДК 378

ББК 74.58

ISBN 978-9965-31-997-6

©Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті, 2018

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Ақсұңқарұлы С. Алашорданың соңғы тұяғы // Жас Алаш, 2017 жыл. 23 ақпан.
2. Кыдыралина. Ж. У. Алимхан Ермеков. - Алматы, 2012. 7-8 бб.
3. Жұртбай. Т. Ұраным – Алаш! - Алматы, Ел-шежіре. 2008 жыл. 54 бет.
4. Өскембаев. Қ. С. Ә. Ә. Ермековтің қоғамдық-саяси және ағартушылық қызметі. - Қарағанды, 2003. 221 б.
5. Құл-Мұхаммед. М. А. Алаш қайраткерлері саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы. - Алматы, Атамұра. 1998.
6. Тілешов. Е. Қамзабекұлы. Д. Нұрахмет. И. Алаш қозғалысы. - Алматы, 2008. 52 б.
7. Өскембаев Қ. С. Әлімхан Ермеков. Тұлға тағылымы. – Қарағанды : «Арқо»
8. ЖШС, 2013. 318 б.

УДК 9.908.

1916 ЖЫЛҒЫ КӨТЕРІЛІС КЕЗІНДЕ ҚАЙТА ЖАҢҒЫРҒАН ДӘСТҮРЛІ ХАНДЫҚ БИЛІК

Бижанов Асылжан Саміғоллаұлы

bizhanov_as@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУТарих факультетінің ІІ курс магистранты,
Астана, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі – Е. Сайлаубай

1916 жылғы Қазақстан мен Орта Азияда патшалық Ресейдің отаршылдық саясатына қарсы бағытталған ұлт-азаттық қозғалыс болды. Көтерілістің басты себептері экономикалық және саяси-әлеуметтік мәселелерге тікелей байланысты болды. Ол отаршылдық езгінің күшеюінен, жергілікті халықтың жерін тартып алуынан, патша үкіметінің қоныстандыру саясатынан, салықтар мен басқа да алымдар көлемінің шамадан тыс ұлғаюынан және қалың жұртшылықтың әлеуметтік жағдайының І дүниежүзілік соғыс есебінен күрт төмендеуінен көрініс тапты. Көтерілістің басталуына Николай ІІ патшаның 1916 ж. 25 маусымдағы жарлығы түрткі болған. Жарлық бойынша Қазақстан, Орта Азия мен ішінара Сібірдің «бұратана халықтарының» ер-азаматтарынан (19 бен 43 жастың аралығында) майданның тыл жұмыстарына (қорғаныс құрылыстары мен әскери қатынас жолдарын салу, окоптар қазу, т.б.) 400 мың адам (оның ішінде қазақтардан 240 мыңға жуық) алу белгіленді. [1, 187 б.]

Патша жарлығына наразылық білдірген халық дәстүрлі билікті қайта жаңғырта отырып, отаршылдыққа қарсы өзіне күрес жүргізді. Ел сайлаған хандар көтерілісшілерді біріктіруші рөл атқарды. Хандық билікті орнату арқылы қараша халық отаршыл үкімет басқаруынан құтылып, саяси азаттыққа, тәуелсіздікке ұмтылды. Таза көшпелілік сақталған аудандарда тәуелсіздік рухы жоғары болып, қазақы жолды таңдаған стихиялық күш бостандыққа жету үшін дәстүрлі саяси құрылым мен қарулы күрес әдісін қолданды.

1916 жыл оқиғасын Қазақстанның басқа аймақтарынан бөлек Ақмола, Атбасар уездері құжаттарындағы деректер негізінде зерттесек, патшаның 1916 жылғы маусым жарлығына қарсы шыққан ел, қазақ ауылдарының үлкен ұйымшылдық көрсеткенін байқаймыз. 1886 жылғы экспедицияның зерттеуі бойынша Нұра өзенінің орта ағысының бойын жайлаған ауылдардың көбі Арғын мен Қарақырғыз руларынан екен. Ерейменнің таулы алқабы мен Сілеті өзенінің төменгі ағысын Қанжығалы руы, таулы орманды солтүстік беткейді Керейлер қоныстаныпты. Есіл бойына Қыпшақ ауылдары, Борсық өзеніне Арғындар мен Қырғыз руы иелік құрыпты. [2, 62 б.]

1916 жылдың 7 шілдесі мен 6 қыркүйегінің аралығында Омбының әскери округінің штаб бастығы А.А. Таубе көтеріліске қазақтардың қалайша күш біріктіріп жатқаны туралы төмендегі анықтамасында жазады: « По сведениям, полученным от гражданских властей и путем разведки, выяснилось, что наиболее значительное скопища киргизов сосредоточились около озера Кургальджина до 30 тысяч киргизов и у Ереминских гор – до 5 тысяч, и в Кош-Агачском районе – до 2 тысяч киргизов.[3, 489-491 бб.] Отаршыл езгіден әбден ызаланып, зардап шеккен халыққа «маусым жарлығы» түрткі, сылтау болды. Елдің бас көтерер азаматтары түгел атқа қонып, жат жерде қорлық көргенше, туған өлкесінде қолға қару алып, оққа ұшқанды артық санады.

Осы кезеңде Ереймен, Қоржынкөл, Сілеті болыстары да көтеріліс жасауды ұйғарып, халық жасағын басқару үшін Сәтбай қажыны хан сайлайды. Осы көтеріліс барысында Молдажан Жадайұлы, Жанайдар Ыбырайұлы, Жаймолда сияқты әрі мерген, әрі батыл жігіттердің даңқы шықты. Осы көтерілістің басталмас бұрын ел арасына мал санағын жүргізуге шығып, орын алып жатырған мәселелерді көзімен көрген Сәкен Сейфуллин «Тар жол, тайғақ кешу» еңбегінде: «...Қанжығалының Ащылыкөл басындағы бірінші болысының ауылына қайта келдік. Әбден еліріп атқа мініп алған ел. Гу-гу сөз. Топ-топ жиналыс. Жұрттың сөзі «солдатқа қазақты алу» әңгімесі, қазақтың оған «бармауға тиісті» екендігі. Көңілдеріне қиғаш сөз айтқанды дұшпан деп біледі. Жұрт әбден көтерілген. ...Топ-топ, кеу-кеулеген қазақ. Көзіне орыс көрінсе, жүндей түтпек. Бәрі қолдарына түкіреді» – деп жеткізеді.[4, 18-19 бб.]

Сәтбай-қажы хан басқарған сарбаздар патша жазалаушы отрядтарына қарсы күрес жүргізді. Ақмола уезінің басшысы А.С. Веретенников 27-шілде күні әскери губернаторы П.И. Масельскийге жолдаған хатында Ереймен болысының писары Н. Николаевич жеткізген хабарын тіркеген: «Онда 19-шілде күні болыс орталығынан Ақмола қаласына бара жатқанда жолшыбай «Жарық» деген жерге жеткенде 50 қазақ бұларды қоршап алып, болыстан іс-қағаздарын беруді талап етіп, егер де талаптары орындалмаса өлтіретінін ескертеді. Бұл өлімнен болыспен бірге келе жатқан ақсақал Жақсылық Бағанін мен молда Шыңғыстың арашаға түсіп, сақтап қалғанын, бірақ әулеттер тізімі мен іс-қағаздарын түгел беруге мәжбүр болғандарын айтып, Николаев бұл қазақтардың Ереймен болысынан екенін жазған».[3, 517 б.]

Келесі бір хабарда мынадай мәлімет берілген: «В восточной части Акмолинского района замечено усиление волнений: «так в ночь на 17 сентября близ Ерейменских гор киргизы поселка Шайтанды произвели ряд бесчинств. Находящаяся в этом районе ополчения рота занимает по требованию гражданских властей главнейшие поселки».[5] Отаршыл патша үкіметі ұлт-азаттық көтерілісін бастаушыларға қарсы мұздай қаруланған жазалаушы әскер шығарады. Ереймен төңірегіндегі Төрежалы деген жерде үлкен ұрыс болып, қарапайым қаруланған халық жасағы шегінуге мәжбүр болды.

Қырып-жойып күштеумен әскери қара жұмысқа қазақтарды жиюға бірсыпыра жерде қолдары жеткенімен, 9-қарашадағы ақпаратында Ішкі істер министрлігі кеңесшілерінің мүшесі В.Г.Кондоиди «В Акмолинской области лишь в двух местах, Акмолинского уезда в с. Алексеевка и в районе Ерейменских гор не достигнуто повиновения» - деп мойындады.[3, 500 б.] Ереймен болысындағы Қанжығалы хандығынан басқа жерлерде де Арқа қазақтары көтеріліске ұйымдасып, өз орталарынан хан сайлай бастайды. Жарлыққа қарсы көтерілген Ереймен болысының Атығай, Керей елі Нүрпейіс дегенді хан сайлады. Қарадан шығып хан болды деген ұғым бекіп, халық санасында орныға бастады. 1916 жылғы көтерілісті басқару үшін тоғыз болыс Тоқа руынан үш адам Оспан, Әлсен, Әмет қажы қарадан хан сайланған.

Қарадан шығып хан болған азаматтар туралы ойлар мен зерттеулер тарих сахнасында көптеп кездеседі. Негізгі мәселе қараның хан сайлануында емес, елдің дәстүрлі хандық билікті аңсағандығында деп түсінуге болады. Патша үкіметінің Сібір мен Орта азия жерін отарлау саясаты негізінде жойылған дәстүрлі жүйенің құрамдас бөліктерінің жергілікті орыс үкіметінің құрылымында табылмауы автохтонды халықты өзіндік басқару жүйесін қалпына келтіруге

итермеледі. 1916 жылы едәуір аймақты қамтыған Торғай көтерілісін басқарған Әбдіғаппар хан еді. Ақын Файзолла Сатыбалдыұлы 1916 жылғы Торғай көтерілісіне арнаған «Әбдіғаппар хан» атты поэмасында:

Ел ұстап, тұлпар мініп, ту көтерген,
Есімнен кетпей қойды Әбдіғаппар.
Хан болған 13 болыс, Үш Торғайға,
Жігіттің сұлтаны еді-ау Әбдіғаппар.
Сабырлы ақыл иесі, білімге бай,
Ерекше бір белгісі – мінезі ауыр.
Жан еді хан да болса, қарапайым,
Күн кешкен ұсақ-түйек, жел сөзге ермей... -

деген жолдары арқылы, сол замандағы халықтың қалауы болған дәстүрлі жүйенің билеушісі «ханды» суреттейді. Терең ойлы, кеменгер тұлғаның қарапайымдылығы жөнінде тарихшы ғалым М. Қозыбаевтың «Әмір Әбдіғаппар» атты мақаласында да айтылып, мысалдар келтірілген. 46 жастағы Әбдіғаппар ағаштан түйін түйетін. Ел оны жадына халық шежіресін хаттаған, байсалды, аз сөйлеп, көп іс тындыратын, еліне елеулі, халқына қалаулы азаматы деп танитын. Әбдіғаппардың есімі аталып, ақ киізге көтеріліп, хан сайлануының осындай негіздері де бар еді. Әбдіғаппар «хан» деген атақты Шыңғыс әулетінен шыққандарға ғана тән дәреже екенін жақсы білетін. Сондықтан да қарадан шығып хан болғанына ризашылығын білдірді де, өзін «әмір» атауды жөн көрді.[6, 196-197 бб.] Алайда қарапайым халық Әбдіғаппарды «әмір» деп емес, «хан» деп атап кетті.

Арқадағы хан сайлануы туралы С.Сейфуллин «1916 жыл» деген естелігінде мынадай деректер беріледі: «Біздің елдің жігіттері де бір-бір аттарын мінісіп, ереуілдетіп, көтерілісіп алған екен. Күнде кеңес, күнде неше түрлі хабарлар естіледі жан-жақтан. Біздің ел ол кезде Нілді болысы дейтін. Нілді болысының жартысы Еркесай болысы болып бөлінген. Міне, осы екі болысқа бөлінген біздің ел ортасының Әмет деген қажыны хан сайлапты. Оның қасына бірнеше «қазылар» сайлапты. Сарбаз құруға дайындық жасапты. Біздің елмен көршілес Қареке деген ел ортасынан Нұрлан деген кісіні хан сайлапты. Және біздің Қарағаш елі дейтін ел Шоңның Оспаны деген кісіні хан сайлапты. «Тінәлі» деген ағайындас бір еліміз Қуаныш деген кісіні хан сайлапты. Қылыш қажыны хан сайлапты. Одан арғы елдерде хан сайлап, сарбаз жасап жатыр деген хабарлар келіп жатты».[7] Қарағаш елінің ханы Оспан ханның әкесі Шоң Телғозыұлы. Тоқа руынан шыққан Шоң орыс оқуын бітіргеннен соң, кіші жүз Торжан болысқа тілмаш болады, одан кейін Қарағаш болысына болыс болып, 37 жыл бойы болыс басқарды. Хан сайланып жатырған, қарадан шыққан қазақтар, жергілікті жердің билеушілері немесе ел билеген беделді адамдардың мирасқорлары екендігіне назар аудару қажет. Моғолстанды билеген дулаттар немесе Алтын Ордада ерекше орынға ие болған ноғайлар секілді, әр аймақтың беделді қазақтары «хан» сайланатын деңгейге жетті.

Патша үкіметі Елге жазалаушы әскерлер жібере бастайды. Жарлықтың шығарылуы түрткі болған, Арқа қазақтары туған жері, елі үшін тәуелсіздік жолында күреске көтерілді. Халық ұйымдасып, бірге күш көрсету үшін өз орталарынан хандар сайлап, дәстүрлі хандық билікті жаңғыртуға ұмтылыс жасады. Хандық билік халық санасында ерекше құбылыс ретінде сақталып, отаршылдыққа қарсылық ретінде негізделе бастады. 1916 жылғы көтеріліске байланысты жинақтардағы өлеңдерде көтеріліс басшылары туралы мағлұматтар кездеседі.

Жасынан ақындық қабілеті бар Шоңның Ахметжаны 1930 жылы Қараөткел түрмесінде отырып жазған өлеңінде өткен оқиғаларды бейнелейді. Өлең жолдарында Қорысбай атты қазақтың жеті орысты өлтіргені туралы, Көнек пен Қарағашты бетке алған Уезд басшысының 500 солдатты шыққандығы, Оспан, Әлсен қажы, Әмет қажы, Қорысбай, Қопа, Жарқын, Сапақ, молла Қожахмет сияқты азаматтардың ұсталып, жазаланғандығы туралы суреттеледі. Патша үкіметі елге жазалаушы әскерлер жіберіп, кей елдердің хандарын тұтқынға алып, Ақмолаға

әкелді. Жыланды елінің сайлаған ханы Әлсен қажыны, Қарағаш елінің сайлаған ханы Шоңның Оспанын тұтқынға алып, Тінәлінің ханы Қуаныш қажыны алдап сөйлеуге шақырып алып, тұтқындап, Ақмола түрмесіне қамады. Қалың елге жазалаушы әскер пулемет, зеңбірек қолданып, қарапайым қаруланған халық төтеп бере алмады. Арқа қазақтары шамалары келгенше тобын жазбай, күрес жүргізе берді. Нәубет жылы әр аймақтағы көтерілістер аяусыз, қатаң жазаланды.

1916 жылғы көтеріліс кезінде қайта жаңғырған дәстүрлі хандық билік дәстүрлі жүйенің өміршеңдігін көрсетеді. Патша үкіметінің ғасырлар бойы жалғасып келген отарлау саясатының жергілікті халықтың елдік-еркіндік негіздерін жоя алмағандығының айқын дәлелі, 1916 жылы Қазақстанның әр аймағында көрініс тапты. Шыңғыс ұрпақтарына ғана тиесілі болып келген «хан» билігіне кейбір жерлерде қарадан шыққан қазақтар сайланды. Дәстүрлі хандық биліктің жаңғырып, ұлттық сана-сезімнің оянуы 1917 жылы құрылған Алаш автономиясына жергілікті халықты дайындады деп қорытындылауға толық негіз бар.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Алдажұманов Қ.С. Дәуірдің жарық жұлдызы: Халқымыздың көрнекті саяси қайраткері М.Тынышбаевқа арналады. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001. 273 б.
2. Әмірқызы К. Ауылым – атамекенім. – Ақмола: Аққұс, 1993. – 228 б.
3. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане// сборник документов. – Москва: АН СССР, 1960. – 792 б.
4. Сейфуллин С. Тар жол тайғақ кешу: Тарихи-мемуарлық роман / Төртінші басылым.- Алматы "Жазушы", 1977.- 387 б.
5. ҚР ОММ. 246 – қ. 1 – т. 122 – іс. 3-7 п.
6. Әбдіғалиұлы Б. Торғай көтерілісі. 1916-1917 жж. құжаттар, мақалалар. – Астана: Фолиант, 2016. – 248 б.
7. ҚР ПМ. 811 – қ. 1-т. 58-іс. 1-20 п.

ӘОЖ 93/94

АҚМОЛА ОБЛЫСЫНДА ӘСКЕРИ ЖАСАҚТАРДЫ ҚҰРУ ҮШІН ЖҮРГІЗІЛГЕН ҰЙЫМДАСТЫРУ ШАРАЛАРЫ

Елемесов Санжар Мейрамұлы

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Тарих факультетінің магистранты,

Астана, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі-К.И. Исакова

Қазақстан аумағынан шамамен миллионнан астам ержүрек аға-әпкелеріміз мобилизациянды. Енді Ақмолаға келетін болсақ, Ақмола ол кезде темір жол инфрақұрылымы жақсы дамыған Орта азиялық әскери округтың орталығы болған еді. Соған байланысты Ақмоладан дивизиялар мен жасақтарды аз уақыттың ішінде жасақтап, соғысқа аттандыру ыңғайлы еді. Әрине темір жол арқылы соғыстың барлық ошақтарына тура жеткізеді дегенім емес, дивизиялар көбінесе жаяу жүрген еді.

Ақмола облысының соғыс кезіндегі мобилизациясы

Халық саны 1.01.1941ж	1938 ж.- 22.06.1941 ж.	1941 жылдың соңына дейін	1942ж.	1943ж.	1944ж.	1945ж.	Барлығы
322799	5745	20488	26431	9651	4502	2063	69880